

Újvári Emese¹

Obstrictus est pater quasi fideiussor pro filio –
**Az apa felelőssége hivatalnok fiának tevékenységéért
a császárkori Róma municipiumaiban és coloniáiban**

Az Ünnepele élete jelentős részét az állam szolgálai nevelésének szentelte, ezért talán nem áll távol tőle, ha egy érdekes ókori példát veszünk szemügyre a közfeladatokat ellátó hivatalnokok felelősségének kérdésköréből. A téma érdekességét az adja, hogy az ókori római világban könnyen előfordulhatott, hogy a hivatalnoki tisztet egy hatalom alatti személy töltötte be, akinek nem volt saját vagyona, illetőleg csupán *peculiummal*, vagyis az apja vagyonának részét képező különvagyonnal rendelkezett. Ezért kérdésként merülhetett fel, hogy a *filius familias* hivatali tevékenységéből eredő esetleges károkozásáért az apja felelősséggel tartozott-e a városnak, vagy adott esetben az érintett magánszemélynek. Jelen tanulmány arra keres választ, hogy az úgynevezett municipális *magistratusok* apja ellen milyen feltételekkel lehetett felépni a fiú tevékenységéből eredő károk esetében, s meddig terjedt az apa felelőssége.

Közismert tény, hogy az ókori Rómában – amíg a tradicionális családszerkezet érvényesült – a hatalom alatti családgyermekek főszabály szerint mindent apjuknak szereztek, az ügyleteikből származó kötelezettségek azonban őket magukat terheltek, ezek azonban csupán az önjogúvá válásukat követően váltak velük szemben peres úton kikényszeríthetővé. Voltak azonban olyan esetek, amikor a *filius familias* ügyleteiből eredően maga a *pater familias* is perelhetővé vált az úgynevezett *actiones adiectitiae qualitatis* (járulékos keresetek) segítségével. Ilyen volt például, ha a *filius familias* az apja kifejezett parancsára kötötte meg az adott ügyletet, mivel ilyenkor az *actio quod iussu*val a teljes követelés erejéig lehetett perelni az apát. Abban az esetben pedig, ha a *filius familias* *peculiumot* kapott az apától, akkor az általa kötött szerződésekből eredő tartozás megfizetéséért a *pater familias* a *peculium* erejéig volt perelhető. Utóbbi esetben nem volt a perelhetőség feltétele, hogy az apa tudjon a fiú ügyleteiről, ugyanis a *peculium* juttatása már önmagában megalapozta a felelősségét. További járulékos keresetként megemlíthető még az *actio de in rem verso*, amelyet akkor lehetett

¹ Adjunktus, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék. Kapcsolat: ujvari.emese@law.unideb.hu.

megindítani az apával szemben, ha a fiú a harmadik személyekkel kötött ügyleteiből származó hasznokat beforgatta az apa vagyonába, az *actio tributoria*, ha a fiú *peculium*ával szárazföldi vállalkozást folytatott az apa tudtával, valamint az *actio exercitoria* és *institoria* is, ha az apa a fiát hajóvállalata vagy ipari, illetve kereskedelmi vállalata élére nevezte ki.²

A „kötelezettségvállalás” sajátos esetét jelenthette, ha egy *filius familias* egy önkormányzattal rendelkező közösség *magistratus*aként (*magistratus municipalis*) folytatott olyan tevékenységet, amelyből eredően a közösségnek vagy esetleg valamely magánszemélynek kára keletkezett.

A municipális *magistratus*ok azok a hivatalnokok voltak, akik az önkormányzattal rendelkező közösségekben, vagyis a *municipium*okban vagy *coloniák*ban a városi tanács (*ordo decurionum*) mellett eljárva feleltek a város javainak kezeléséért. Így különösen a *duumvirek*³ (esetleg a *quattuorvirek*⁴), az *aedilisek* és a *questorok*. A városi tanács tagjainak, a *decuri*óknak a testületi tagsága főszabály szerint élethosszig tartott. A *decuri*ók a tanácstagsággal párhuzamosan általában egy-egy határozott ideig (egy évig) tartó választott tisztséget (*magistraturát*) is betöltöttek a municipális *cursus honorum*nak megfelelő sorrendben. A municipális *magistratus*ok *potestas*szal rendelkeztek, s jellemző volt rájuk a *collegalitas* elvének érvényesülése, amely vétőjoggal is együtt járt – *par potestas* esetén az egyenrangú kolléga, *impar potestas* esetén pedig az alacsonyabb rangú kolléga döntéseinek tekintetében.⁵

A forrásokból arra lehet következtetni, hogy a municipális *magistratus*ok felelősségének kérdése két fő tevékenységi kör kapcsán merült fel: egyrészt magának a városnak az ügyeiben végzett tevékenységük kapcsán a várossal szemben, másrészt pedig egy szintén őket terhelő feladatkör, a gyámrendelés (*datio tutoris*)

² Vö. Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intéstitúciói*. Budapest, Oktatókutatási és Fejlesztő Intézet, 2016. 407–409; Max Kaser: *Das römische Privatrecht. I.* München, C. H. Beck, 1971. 505–508.

³ A *duoviri* voltak a római vagy latin jogú városok, *municipium*ok, illetve *coloniák* legmagasabb rangú hivatalnokai, akik a római *consul*oknak feleltethetők meg. Évente kettőt választottak, teljes nevük *duoviri iure dicundo* volt. Vö. Havas László – Németh György – Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Budapest, Korona, 2001. 203; Werner Schubert: Walter Langhammer, Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbst verwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. bis 4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* (a továbbiakban: SZ), 93. (1976), 352; Konrat Ziegler – Walther Sontheimer (szerk.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. III. Iuppiter – Nasidienus*. München, Deutscher Taschenbuch, 1979. 880–881.

⁴ A *quattuorviri* a *municipium*ok élén álló négy választott tisztségviselő neve. A *quattuorviri* kollégiuma a magasabb rangú két *quattuorviri iure dicundo*ból és a két alacsonyabb rangú *quattuorviri aediles*ből állt. Vö. Havas–Németh–Szabó (2001): i. m. 403.

⁵ Wilhelm Liebenam: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Leipzig, Duncker & Humblot, 1900. 275–277; Havas–Németh–Szabó (2001): i. m. 182–183, 203–205.

kapcsán egy magánszeméllyel, a gyámmoltttal szemben. Számos, a gyámrendeléssel és a hozzá kapcsolódó felelősséggel foglalkozó forrás igazolja, hogy a *datio tutoris*ra igen gyakran szükség volt a korra jellemző alacsony átlagéletkor, valamint az érintett jelentős vagyontömegek miatt.⁶

Az első tevékenységi kör, a városi vagyon kezelése, illetve az azzal összefüggő ügyletek tekintetében megállapítható a források alapján, hogy a város vagyonát óvandó, szigorú számadási kötelezettség terhelte a *magistratus municipalest*. A *lex Malacitana*⁷ (c. 67/9) előírta, hogy mindenki, akinek a kezéhez közpénz folyik be – illetve az ő örököse is –, köteles azt a város pénztárába befizetni, továbbá aki a város bármilyen típusú vagyoni ügyletével foglalkozik, annak – illetve az örökösenek – az ügylet elintézését követően harminc napon belül vagy a legközelebbi tanácsülésen be kell számolnia a tehermentesítés érdekében. Ha a testület tagjai nem találják megfelelőnek az elszámolást, akkor nem adják meg a tehermentesítést, és keresetet indítanak az adóssal szemben. A *lex Coloniae Genetivae Iuliae* (*lex Ursonensis*)⁸ (c. 96) értelmében pedig a városi tanács valamennyi tagja a *duumviri*től vagy annak képviselőjétől számadást kérhet a városkasszáról, a kiszabott büntetésekről és bírságokról, a telkekről és épületekről. Amennyiben egy várost (települést) valamilyen veszteség ért, követeléssel élhetett azzal a hivatalnokkal szemben, akinek a veszteség felróható volt.⁹

A *lex municipii Tarentini*¹⁰ értelmében a *duumvirek*nek és az *aedilisek*nek, a *lex Malacitana* értelmében pedig a *duumvirek*nek és a *questorok*nak ígéretet kellett tenniük, hogy a város vagyonát megfelelően fogják kezelni. Ez volt

⁶ A kérdésről részletesen lásd: Éva Jakab: Vormundschaft in lateinischen *tabulae*. In Uri Yiftach – Michele Faraguna (szerk.): *Ancient guardianship. Legal incapacities in the ancient world*. Legal documents in ancient societies VI. Jerusalem, 3–5 November 2013. Graeca tergestina. Storia e civiltà 4. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2017. 206–207; Jakab Éva: Vis ac potestas. Gyámi vagyonkezelés a klasszikus római jogban. In Görög Márta – Hegedűs Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia. Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábián Eszter tiszteletére, jogászai pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány – Iurisperitus, 2017. 202–203.

⁷ A *lex Malacitana*hoz részletesen lásd: Paul Frédéric Girard – Félix Senn: *Les lois des Romains*. Napoli, Jovene, 1977. 229–238; Salvatore Riccobono: *Fontes iuris Romani antejustiniani*. I. Firenze, Barbera, 1941. 208–219; Thomas Spitzl: *Lex municipii Malacitani*. München, C. H. Beck, 1984.

⁸ Szövegkiadás: Michael Hewson Crawford (szerk.): *Roman Statutes*. I. London, University of London – Institute of Classical Studies, 1996. Nr. 25, 411. A *lex Ursonensis*ről lásd részletesen: Ángel Gómez-Iglesias Casal: *Lex Ursonensis* cap. 109. La tutela en la *lex Ursonensis* y en la ley municipal. *Studia Historica. Historia Antigua*, 15. (1997). 247–266; Janszó Miklós – Szabó Ádám Ágoston: *Városi törvények a római köztársaság utolsó századából*. Documenta Historica 82. Szeged, JATE, 2009. 21–50.

⁹ Liebenam (1900): i. m. 304–306.

¹⁰ Szövegét lásd: Riccobono (1941): i. m. 166–169; Girard–Senn (1977): i. m. 196–199; Umberto Laffi: *Colonie e municipi nello stato Romano*. Roma, Storia e Letteratura, 2007. 191–231.

az úgynevezett *cautio pecuniam publicam salvam fore*, amelynek megerősítéseként *praedest*¹¹ kellett, hogy állítsanak biztosítékként.¹²

Az alapelv az volt, hogy a *magistratus municipalis* köteles volt viselni a város vagyonának valamennyi, a hivatali tevékenysége alatt bekövetkezett csökkenése miatt a felelősséget. Így például annak a veszélye is a *magistratus* terhelte, ha a városi vagyon általa kirendelt kezelőjének utólag, a vagyonkezelés ideje alatt megszűnt a fizetőképessége.¹³ Ez a szigorú felelősség a 2. században a városi igazgatás *curator*aira is kiterjedt. A *curator kalendarii*, aki a 2. században a municipális igazgatásban a városi kölcsönökért volt felelős, felelt az általa kezelt kintlévőségekért, ha azok nem voltak behajthatóak,¹⁴ és Alexander Severus császár egyik *rescriptuma*¹⁵ alapján ez a felelősség nem vétkességi alapú volt (bár ha a hivatalnok nem volt vétkes ebben a tekintetben, akkor csak a tőkéért kellett felelnie, a kamatokért nem).¹⁶ Másik példaként említendő, hogy ha a város telkeinek haszonbérletje nem volt fizetőképese, azért a telek bérbeadásáról döntő hivatalnoknak kellett helytállnia, vétkességétől függetlenül.¹⁷ A 2. században azonban a császári *rescriptum*ok korlátozni kezdték a városi tisztségviselők felelősségét azon esetekben, midőn a veszély messzemenő gondossággal sem volt elhárítható.¹⁸

Ulpianusnál (aki a 2. és 3. sz. fordulóján tevékenykedett) azt olvashatjuk, hogy a (municipális) *magistratus*ok nemcsak a *dolus*ért és a súlyos gondatlanságért (*negligentia lata*) feleltek, hanem ennél is nagyobb körültekintéssel (*diligentia*) kellett eljárniuk.¹⁹

¹¹ Hogy a *magistratus municipales* által állítandó kezesek esetében meddig volt szó *praesecr*ől, s mikortól váltották fel utóbbiakat a *fideiussor*ok, vitatott az irodalomban. Mommsen és Liebenam amellet foglalt állást, hogy a Kr. u. 2. századtól már *fideiussor*okat állítottak. Lásd Theodor Mommsen: Die Stadtrechte der latinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica. In Otto Hirschfeld (szerk.): *Gesammelte Schriften von Theodor Mommsen. I. Juristische Schriften*. Berlin, Weidmann, 1905. 357, illetve Otto Fiebiger – Wilhelm Liebenam: Duoviri. In Georg Wissowa (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. V. Demogenes – Ephoroi*. Stuttgart, J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1905. 1812. (a továbbiakban: RE). Lenel és Levy viszont úgy véli, hogy az ezen feltételezést alátámasztó források – ahogy például a D.50,8,5,3 is – interpoláltak. Lásd Otto Lenel: *Palingenesia iuris civilis. I*. Lipsiae, Tauchnitz, 1889. 1231, illetve Ernst Levy: *Sponsio, fidepromissio, fideiussio. Einige Grundfragen zum römischen Bürgschaftsrechte*. Berlin, Franz Vahlen, 1907. 152. Vö. Josef Partsch: *Der ediktale Garantievertrag durch receptum*. SZ, 29. (1908), 1. 408.

¹² Partsch (1908): i. m. 408–411.

¹³ D.26,7,46,1.

¹⁴ D.50,8,12,6; D.50,8,11pr.

¹⁵ C.11,39(38),1.

¹⁶ Liebenam (1900): i. m. 308.

¹⁷ C.Th.12,11,1,3.

¹⁸ D.5,8,12,5; vö. Partsch (1908): i. m. 408–411.

¹⁹ D.50,8,8.

A municipális *magistratus*ok ugyanakkor nem csupán maguk feleltek a város vagyonának megóvásáért, hanem szükség esetén (meghatározott sorrendben) az örökösök, az értük kezességet vállaló személy (*praes*, illetve *fideiussor*), a kinevezésükre javaslatot tevő személy (*nominator*), valamint a kollégájuk is perelhető volt.²⁰ S mint alább láthatjuk, adott esetben az apa felelőssége is felmerülhetett.

Mint azt fentebb említettük, a municipális *magistratus*oknak azonban nemcsak a város ügyeiben kellett eljárniuk, hanem jellemzően őket (közülük is főként a *duumvireket*) terhelte a gyámrendelés feladatköre is,²¹ amennyiben az adott *municipium*ban egy önjogú serdületlennek sem végrendeleti, sem törvényes gyámja nem volt. A *c. 29 lex municipi (Irnitani, Salpensani)*²² alapján arra lehet következtetni, hogy a latin *coloniák*ban és *municipium*okban²³ a *magistratus municipalest*, vagyis a *duumvireket* illette meg a *datio tutoris* joga,²⁴ s vagy *de omnium collegarum sententia*, azaz valamennyi kolléga döntése, vagy *ex decreto decurionum*, vagyis a *decuriók* határozata alapján hozták meg döntésüket a gyámrendelés tárgyában.²⁵ Hasonlóképpen rendelkezik a *c. 109 lex coloniae Genetivae Iuliae (lex Ursonensis)* is, amely törvény értelmében nem csupán a nők, hanem a serdületlenek is a *duumvirek*hez fordulhattak gyámrendelés kérelmezése céljából, s megnevezhették az általuk kívánt gyámot.²⁶

A *datio tutoris* során a *magistratus*oknak nagy körültekintéssel kellett eljárniuk, annak érdekében, hogy alkalmas személyt jelöljenek ki gyámmá a serdületlen részére, s számos esetben ezen felül még arra is kötelezniük kellett a kijelölt gyámokat, hogy kezességgel megerősített *stipulatio*s ígéretet tegyenek arra, hogy

²⁰ Liebenam (1900): i. m. 308–310.

²¹ Vö. H. Erman: Eine römisch-ägyptische Vormundschaftssache aus dem Jahre 147/8. *SZ*, 15. (1894), 247–253; Mario Talamana: *Istituzioni di diritto romano*. Milano, Giuffrè, 1990. 160; Christian Friedrich Glück: *Ausführliche Erläuterung der Pandecten nach Hellfeld. Ein Commentar*. XXXII/1. Erlangen, Palm, 1829. 411.

²² Szövegkiadás: Julián Gonzáles – Michael H. Crawford: The *lex Irnitana*. A new copy of the Flavian municipal law. *The Journal of Roman Studies*, 76. (1986). 147–243. A *lex Irnitana*ról lásd még: Patricia Panero Oria: La *datio tutoris* en la *Lex Irnitana* cap. 29. *Anuario de historia del derecho español*, (2011), 81. 973–996; Francesca Lamberti: „*Tabulae Irnitanae*”: *Municipalità e „ius Romanorum*”. Napoli, Eugenio Jovene, 1993.

²³ A *municipium*ok jogállásáról lásd részletesen: Havas–Németh–Szabó (2001): i. m. 340–344.

²⁴ Vö. Erich Sachers: Tutela. In Karl Mittelhaus – Konrat Ziegler (szerk.): *RE. VII/A/2. Tullius – Valerius*. Stuttgart–Waldsee (Württ.), Alfred Druckenmüller, 1948. 1514; Kaser (1971): i. m. 357; Fiebiger–Liebenam (1905): i. m. 1835; Nikola Georgia Galaboff: *Die Palingenesie der römischen Vormundschaftsgesetze*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2016. 184; Ludwig Mitteis: Über die Kompetenzen zur Vormundsbestellung in den römischen Provinzen. *SZ*, 29. (1908). 392–393. Ehhez a kérdéshez lásd részletesen: Panero Oria (2001): i. m. 973–996.

²⁵ Dieter Nörr: Zur Palingenesie der römischen Vormundschaftsgesetze. *SZ*, 118. (2001). 31, 38–40; Galaboff (2016): i. m. 151.

²⁶ Nörr (2001): i. m. 2–4.

megfelelően fogják kezelni a gyámolt vagyont – ez volt az úgynevezett *cautio* vagy *satisfactio rem pupilli salvam fore*.²⁷ A források alapján, ha egy serdületlennek utóbb kára származott abból, hogy a *magistratus*ok szándékosan vagy gondatlanul nem rendeltek gyámot,²⁸ vagy nem megfelelő gyámot rendeltek számára, illetve nem kötelezték a gyámot megfelelő biztosíték nyújtására, akkor a *magistratus*okat szubszidiárius felelősség terhelte.²⁹ Vagyis amennyiben a serdületlen nem tudta a gyámmal megtéríttetni a teljes kárát utóbbi fizetéseképtelensége miatt, keresetet (az úgynevezett *actio subsidiariát*)³⁰ indíthatott a *magistratus*okkal szemben,³¹ mivel a gyámrendeléssel kapcsolatos mulasztásaikért a municipális *magistratus*oknak a források tanúsága szerint mintegy kezesként kellett helytállniuk.³² Ezen mögöttes helytállási kötelezettség pedig bizonyos feltételek mellett az örökösöikre is átszállt,³³ illetve főszabály szerint a kollégáikat is terhelte.³⁴

Mind a város ügyeinek vitele, mind a gyámrendelés kapcsán láthattuk tehát, hogy nem csupán maga az eljáró *magistratus* volt közvetlenül vagy szubszidiáriusan felelősségre vonható, hanem ha a vagyona nem fedezte a város vagy a gyámolt követeléseit, bizonyos esetekben más személyek is mögöttes felelősséggel tartoztak az eljáró *magistratus*ért.

²⁷ Gai.1,119; Földi–Hamza (2016): i. m. 263. A témához lásd részletesen Mariateresa Carbone: *Tutori magistratuali ed esonero dalla satisfactio in Gaio e in Giustiniano. Teoria e Storia del Diritto Privato*, (2017), 10. 1–21; Bernhard Kübler: *Die Haftung für Verschulden bei kontrakt-sähnlichen und delikt-sähnlichen Schuldverhältnissen*. SZ. 39. (1918). 185–188; Mariateresa Carbone: *Satisfactio tutoris. Sull'obbligo del tutore di garantire per il patrimonio del pupillo*. Milano, Giuffrè, 2014. 1–15.

²⁸ D.27,8,1,6.

²⁹ C.5,75,4; D.50,1,2,5; D.27,8,1,3; D.27,8,1,5; D.27,8,1,17; D.50,1,2,5; C.5,75,3; C.5,33,1,5; Adolf August Friedrich Rudorff: *Das Recht der Vormundschaft, III*. Berlin, Ferdinand Dümmler, 1834. 170; Sachers (1948): i. m. 1582.

³⁰ Kaser (1971): i. m. 367; Emilio Albertario: *Dell' «actio subsidiaria» concessa al minore contro i magistrati*. Pavia, Studi dell' Istituto di Esercitazioni nelle scienze giuridiche e sociali della Università di Pavia, 1912. 3; Ernst Levy: *Privatstrafe und Schadensersatz im klassischen römischen Recht*. Berlin, Vahlen, 1915. 41; Otto Lenel: *Das edictum perpetuum*. Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1927. 321; Sachers (1948): i. m. 1581.

³¹ Vö. Sachers (1948): i. m. 1581; Glück (1829): i. m. 406; C.5,75,5.

³² D.27,8,6; vö. Jakab Éva: *Adalékok az állam kárfelelősségének történeti gyökereihez*. In Kovács Éva Margit (szerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Imre Miklós tiszteletére*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2020. 200–201.

³³ D.27,8,4; D.27,8,6; Inst.1,24,2; Rudorff (1834): i. m. 164; Sachers (1948): i. m. 1581, 1583.

³⁴ C.5,75,3; D.27,8,7; D.27,8,8; Sachers (1948): i. m. 1583; Glück (1829): i. m. 418–419; Carbone (2014): i. m. 131; Francesco Grelle: *La datio tutoris dei magistrati municipali*. In Luigi Capogrossi Colognesi – Emilio Gabba: *Gli Statuti Municipali*. Pavia, Ius Press, 2006. 430; Ernst Levy: *Die Konkurrenz der Aktionen und Personen im klassischen römischen Recht. I*. Berlin, Franz Vahlen, 1918. 308.

Kérdésként merülhet fel, hogy abban az esetben, ha a *magistratus municipalis* apai hatalom alatt állt, a *pater familiast* is terhelte-e valamilyen felelősség a fia tevékenységéből adódóan. Erre a kérdésre adhatnak választ az alábbi fragmentumok:

D.50,1,2pr.-5

Ulpianus 1 disp.

„(pr.) Quotiens filius familias voluntate patris decurio creatur, universis muneribus, quae decurioni filio iniunguntur, obstrictus est pater quasi fideiussor pro filio. Consensisse autem pater decurionatui filii videtur, si praesens nominationi non contradixit. Proinde quidquid in re publica filius gessit, pater ut fideiussor praestabit.

(1) Gestum autem in re publica accipere debemus pecuniam publicam tractare sive erogandam decernere.

(2) Sed et si curatores operum vel cuius alterius rei publicae creavit, tenebitur.

(3) Sed et si successorem sibi nominavit, patrem obstringit.

(4) Sed et si vectigalia publica locavit, pater erit obstrictus.

(5) Sed si filius tutores dare non curaverit vel minus idoneos elegerit nec satis exegerit vel non idoneum acceperit, ipse quidem quin sit obstrictus, nulla dubitatio est: pater vero ita demum obligatur, si et fideiussores solent hoc nomine obligari. Sed non solent (hoc enim et relatum et rescriptum est), quia fideiussores rem publicam salvam fore promittunt, rei publicae autem nihil, quod ad rem pecuniariam attinet, interest pupillis tutores dari.”

Ulpianus idézett fejtegetései értelmében, ha egy *filius familiast* az apja beleegyezésével *decurióvá* választanak, akkor valamennyi olyan szolgálat vonatkozásában, amellyel a fiút megbízzák, az apa mintegy kezesként (*quasi fideiussor*) fog felelni. Az apát akkor tekintik úgy, hogy beleegyezett a fia *decurióvá* válásába, ha jelen van a kinevezésénél, s annak nem mond ellent. Amit tehát a fiú közügyekben tesz, azért az apának kezesként kell felelnie. Közügyekben történő eljárást jelent egyrészt, ha közpénzzel fizetnek, vagy annak a kiadásáról döntenek. De akkor is felel, ha az építési munkálatoknál vagy más közügyben ellenőrt jelölt ki. Akkor is, ha maga számára utódot nevez ki, kötelezi ez által az apát. Akkor is, ha *vectigalia publicá*t adott bérbe, kötelezi az apát.

Ulpianus az utolsóként idézett fragmentumban azt is kifejti, hogy ha a fiú nem gondoskodott gyámrendelésről, vagy alkalmatlan gyámot rendelt, vagy nem gondoskodott biztosíték nyújtásáról, vagy nem megfelelő mértékű biztosítékkal elégedett meg, akkor kétségtelen ugyan, hogy ő maga felel, de az apa csak annyiban felel, amennyiben a kezesek ebben a vonatkozásban felelni szoktak. Ők (a kezesek) azonban ebben az esetben nem felelnek ezért – ahogy ezt a jogtudósok és a *rescriptum*ok kimondják –, mert ők csak a köz érdekében ígérik, hogy helytállnak a károkért (*rem publicam salvam fore*), azonban annak a közérdek szempontjából nincs jelentősége, hogy a serdületlenek kapnak-e gyámot, mivel az nem a város vagyonát érinti.

Láthatjuk, hogy Ulpianus – szembeállítván egymással a két esetet – egyértelmű különbséget tesz a *pater familias* felelőssége között attól függően, hogy a *filius familias*nak a város ügyeivel kapcsolatos általános tevékenységéről van-e szó, vagy konkrétan egy gyámrendeléssel kapcsolatos mulasztásáról.

A szöveghelyből egyrészt kiderül, hogy amikor az apa beleegyezik abba, hogy hatalom alatti fia *decurio* legyen, mintegy kezességet vállal fia tevékenységéért.³⁵ E mögöttes felelősség indokául az hozható fel, hogy amikor az apa az illetékes hatóság irányába kinyilvánította beleegyezését fia kinevezéséhez, akkor kifejezetten, amikor pedig személyesen jelen volt a fia kinevezésénél, s nem tett ellene ellenvetést, akkor pedig hallgatólagosan felelősséget vállalt a fia tevékenységéért.³⁶ Vagyis a *magistratus* a fiút ilyenkor *periculo patris* nevezte ki.³⁷ Az apa beleegyezése fia *decurió*vá történő kinevezésébe párhuzamba állítható azzal az esettel, amikor a *filius familias* az apa kifejezett parancsára (*iussu patris*) köt meg valamilyen ügyletet, s ez által az apa tulajdonképpen felelősséget vállal a fia tevékenységéért, így az *actio quod iussu*val a teljes követelés összegére perelhető. Ezzel a párhuzammal magyarázható, hogy a fia kinevezésébe beleegyező *pater familias* (mintegy kezesként) *in solidum*, vagyis a teljes követelés erejéig felel a fia város ügyeiben végzett tevékenységéért.³⁸

Más szöveghelyek alapján arra lehet következtetni, hogy az apa (vagy adott esetben az ő örökösei) ilyenkor bár *in solidum* felel(nek), mégis először a *filius familiastól* kell megpróbálni behajtani a követelést, még akkor is, ha a fiúnak pusztán *peculium castrense*je van.³⁹

³⁵ Sőt, a D.50,1,21,3 értelmében aki egy *decuriót* fogad örökbe, azt úgy tekintik, hogy ugyanúgy vállalja a *decuriói* minőségből fakadó terheket (vagyis felelősséget vállal érte), mint az a *pater familias*, aki a beleegyezését adta a fia *decurió*vá történő kinevezéséhez.

³⁶ Diocletianus és Maximianus császárok megerősítik, hogy a *pater familiassal* szemben nem lehet fellépni, ha nem járult hozzá a fia kinevezéséhez (vö. C.10,32[31],5). Azt pedig már Severus és Antoninus Caracalla császár korábban meghatározta egyik rendeletében, hogy ha a *pater familias* nem jelentette ki tanúk előtt, hogy nem adja hozzájárulását a fia kinevezéséhez, úgy kell tekinteni, hogy felelősséget vállalt a fiáért (vö. C.10,62[61],1 és Paul Sokolowski: *Die Mandatbürgschaft nach römischem und gemeinem Recht*. Halle, Max Niemeyer, 1891. 34–35.). Paulus is leszögezi, hogy csak abban az esetben tekintik úgy, hogy az apa nem járult hozzá ahhoz, hogy a fia *decurio* legyen, ha az ezzel szembenálló akarátát vagy a helytartó aktáiba (*testificatio actorum*) bejegyeztette, vagy a tanács (*ordo*) előtt vagy más módon, okiratban kijelentette (vö. D.50,2,7,3). Papinianus azt írja, hogy ha valaki a fia *decurió*vá válása ellen fellebbezett, s a fellebbezést az idő túllépése miatt elutasították, ugyanakkor nem hagyta jóvá, amit a fia intézett, nem vonhatják felelősségre a fia közfeladatokkal (*muneribus civilibus*) kapcsolatos tevékenységéért (vö. D.50,2,6,4).

³⁷ Az apa helytállási kötelezettsége alóli mentesülésének feltételeit (*sine periculo patris*) és következményeit pontosítja a C.10,62(61),4pr.-1. (vö. Natale Rampazzo: La «nominatio» e la responsabilità dei magistrati municipali. *Index*, [2011], 39. 369.).

³⁸ Vö. Sokolowski (1891): i. m. 31.

³⁹ Vö. C.10,32 (31),1; D.50,1,17,2.

Fontos továbbá megemlíteni a szöveg hely kapcsán, hogy amikor Ulpianus a fentebb idézett részletben arra utal, hogy az apa az említett esetben csak annyiban felel, amennyiben a kezesek felelni szoktak, akkor nem a gyámolt érdekében a *cautio rem pupilli salvam fore* kapcsán kezességet vállaló személyek felelősségére kell gondolni, hanem a városi tisztségviselőért a *cautio rem publicam salvam fore* során kezességet vállaló személyekére. Vagyis az apa csupán a város vagyoni érdeke vonatkozásában tekintendő úgy, mintha kezességet vállalna. Tehát csak abban az esetben terheli az apát is a felelősség, ha a fiának az őt *decurio*ként terhelő *munus* kapcsán végzett eljárása kárt okoz a közösségnek. Így például, ha a fia közpénzt kezelt, vagy *curator operarum*má vált, vagy közbevétel beszédét adta bérbe, és ezekből az ügyletekből eredően elszámolási kötelezettsége keletkezett a várossal szemben.⁴⁰ Abban az esetben azonban, ha a fiú *magistratus*ként nem gondoskodott megfelelő gyámról vagy biztosítékról, az nem a város érdekét veszélyezteti, hanem pusztán a gyámoltét (*non rei publicae sed pupillorum interest*), így ebben az esetben az apa nem felel.⁴¹

Az idézett Ulpianus-fragmentum alapján tehát arra lehet következtetni, hogy a *magistratus municipales*ért, ha még apai hatalom alatt álltak, az apjuk a gyámrendelés kapcsán elkövetett mulasztások miatt eredetileg valószínűleg nem felelt. *Edictum*-kommentárjában viszont Ulpianus – Iulianus és Papinianus álláspontját közvetítve – már amellet foglalt állást, hogy az apai felelősség utóbbi körre is kiterjed, de csak korlátozottan, vagyis csak a *filius familias peculium*ának erejéig. Ekkor minden bizonnyal egy *actio subsidiaria de peculio*t lehetett vele szemben megindítani.⁴²

D.27,8,1,17

Ulpianus 36 ad ed.

„Si filius familias fuit magistratus et caveri pupillo non curaverit aut non idonee cautum sit culpa eius, an et quatenus in patrem eius actio danda sit, quaeritur. Et ait Iulianus in patrem de peculio dandam, sive voluntate eius filius decurio factus sit sive non: nam et si voluntate patris magistratum administravit, attamen non oportere patrem ultra quam de peculio conveniri, quasi rem publicam salvam solam fore promittat, qui dat voluntatem, ut filius decurio creetur.”

Ulpianus *Edictum*-kommentárjának ezen része arra a kérdésre keres választ, hogy ha a *magistratus filius familias* volt, és nem gondoskodott arról, hogy a gyámoltnak biztosítékot nyújtssanak, vagy az ő hibájából nem megfelelő biztosítékot

⁴⁰ D.50,1,2,4.

⁴¹ D.50,1,2,5; Rudorff (1948): i. m. 165–166; vö. Glück (1829): i. m. 413–415; Levy (1915): i. m. 45; Sachers (1948): i. m. 1583.

⁴² Levy (1915): i. m. 45; Sachers (1948): i. m. 1583.

nyújtottak, lehet-e, és ha igen, mennyiben, a *pater familiasszal* szemben keresetet benyújtani. Iulianus álláspontja szerint az apa ellen az *actio de peculio*t kell megadni, attól függetlenül, hogy a fiúból az apa akaratának megfelelően lett-e *decurio*, vagy sem. Mert ha az apa beleegyezésével vállalta is a *magistratusi* hivattalt, akkor sem lehet az apát a *peculium* értékét meghaladó összegre perelni, mert aki abba egyezik bele, hogy a fia *decurio* legyen, csupán arra tesz ígéretet, hogy a város vagyona megmarad (arra nem, hogy a gyámolté is).⁴³ Hasonló értelmű a következő szakasz is.

D.15,1,3,13

Ulpianus 29 ad ed.

„Si filius familias duumvir pupillo rem salvam fore caveri non curavit, Papinianus libro nono Quaestionum de peculio actionem competere ait. Nec quicquam mutare arbitror, an voluntate patris decurio factus sit, quoniam rem publicam salvam fore pater obstrictus est.”

A szöveghely értelmében, ha egy *filius familias duumvirként* nem gondoskodott arról, hogy egy gyámoltnak a vagyona tekintetében biztosítékot nyújtssanak (*cautio rem pupilli salvam fore*), akkor – ahogy Papinianus írja – az *actio de peculio* állhat rendelkezésre. S Ulpianus véleménye szerint ez nem függ attól, hogy az apja beleegyezésével lett-e *decurio*, mert az apa pusztán a város érdekében (*rem publicam salvam fore*) lett kötelezve.

Az Ulpianus-fragmentumok elemzéséből láthatjuk tehát, hogy a jogtudósok – vagy legalábbis egyes jogtudósok – álláspontja szerint a gyámrendelésért felelős (hatalom alatti) *magistratus* apja eleinte nem felelt azért, ha fia hibázott a *datio tutoris* során, később azonban már úgy vélték, hogy a gyámolt ilyen esetben az *pater familiasszal* szemben is felléphet a *filius familias*nak juttatott *peculium* erejéig.

A folyamatot úgy kell elképzelni, hogy a (volt) gyámolt elsődlegesen a (volt) gyámjával szemben léphetett fel, az *actio tutelae directae*val követelve a vagyonával történő elszámolást s a vagyonkezelés során keletkezett kárai megtérítését. Ha a marasztalt gyám (részben) fizetőképtelen volt, a gyámolt a gyám kezeseivel szemben léphetett fel. Ha azonban a *magistratus* nem gondoskodott kezesek nyújtásáról, vagy nem megfelelő (fizetőképtelen) kezeseket fogadott el, akkor magának a *magistratus*nak kellett mintegy kezesként felelnie. Így a gyámolt a *magistratustól* követelhetette az *actio subsidiaria*val azon összegek megtérítését, amelyeket a fizetőképtelen gyámtól, illetve annak kezeseitől nem tudott

⁴³ Vö. Levy (1915): i. m. 45; Otto Lenel: Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictcommentare. SZ, 2. (1881). 14–82. 28; Carbone (2014): i. m. 128; Glück (1829): i. m. 415.

behajtani. Ha azonban a *magistratus* hatalom alatt állt, akkor nem volt saját vagyona, legfeljebb egy – jogilag az apja vagyonának részét képező – különvagyonnal (az apjától kapott *peculium*mal vagy a maga által szerzett *peculium castrensé*vel, illetve *quasi castrensé*vel) rendelkezhetett. Így ez esetben a gyámolt a *pater familias*t ezen *peculium* erejéig perelhetette csupán az *actio subsidiaria de peculió*val.

Az apát egyébként jellemzően a fia által kötött szerződésekből eredően lehetett perelni a *peculium* erejéig.⁴⁴ A gyámrendelés azonban nem minősül szerződésnek, így kérdés, hogy miért tették egyáltalán lehetővé a gyámoltnak, hogy a *magistratus pater familias*ával szemben fellépjen. Ennek oka minden bizonnyal a gyámolt érdekeinek fokozottabb előtérbe helyezése volt. Ez indokolta magának az *actio subsidiári*ának a megadását, s azt is, hogy ezt a keresetet abban az esetben is meg lehetett indítani *actio subsidiaria de peculió*ként, ha a *magistratus* hatalom alatti volt.

További kérdésként merülhetne fel, hogy ha a gyámolt érdekét helyezték előtérbe, miért nem felelt az apa *in solidum* a fia gyámrendeléssel összefüggő mulasztásaiért. Ennek okát elsődlegesen maga a jogtudós adja meg. Ilyenkor ugyanis az apának csupán a város ügyeiben kell helytállnia mintegy kezesként a fia tevékenységéért, mivel a *praeses* is csak az ilyen jellegű ügyekért vállalnak felelősséget.

További magyarázatként szolgálhat azonban az a tény is, hogy a *magistratus* maga (is) csupán kvázikezesként felelt az általa rendelt gyám vagyonkezeléséért, vagyis ebben a viszonyban a gyámolttal szemben a gyám volt főadós, az őt rendelő *magistratus* pedig kvázikezesi pozícióban. A forrásokból arra lehet következtetni, hogy ha a gyám maga is hatalom alatti volt, az ő apja is csupán az *actio de peculió*val (vagy az *actio de in rem versó*val) volt perelhető a fia vagyonkezeléséből eredő károkért, függetlenül attól, hogy beleegyezett-e abba, hogy a fia gyám legyen, vagy sem.⁴⁵ (Bár a jogtudósok nem teljesen értettek egyet ebben a kérdésben. Volt, aki úgy vélte, hogy a beleegyezését adó apa teljes felelősséggel tartozott a fia tevékenységéért.⁴⁶) Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy mivel a *magistratus municipalis* ebben az esetben maga is mintegy kezesként felelt az általa rendelt gyám vagyonkezeléséért, ha a gyám mint főadós apja csupán az *actio de peculió*val (*actio tutelae de peculio*) volt perelhető, akkor – mivel a kezes felelőssége nem lehet a főadósénál terheesebb – a gyámért kvázi kezesként helytálló *magistratus* apjának felelőssége sem terjedhetett ezen túl. Vagyis ő is csupán az *actio de peculió*val (*actio subsidiaria de peculio*) volt perelhető.

⁴⁴ Kaser (1971): i. m. 506.

⁴⁵ D.26,7,21; C.4,26,1.

⁴⁶ D.26,1,7; Sachers (1948): i. m. 1585.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a város ügyeinek vitele kapcsán az apa attól függően felelt *in solidum* vagy *de peculio*, hogy (még ha csak hallgatólagosan is) beleegyezett-e abba, hogy a fiát *decurió*vá nevezzék ki. Ha ugyanis a *pater familias* beleegyezett a fia *decurió*vá történő kinevezésébe, ezt a saját veszélyére tette, mintegy kezességet vállalva érte. Vagyis az apát úgy tekintették, mint azokat a személyeket, akik a *cautio rem publici salvam fore* keretében kezességet vállaltak a *decurió*ért. A kezesek, így az apa is mint kvázikezes *in solidum* feleltek a teljes összegre – hasonlóan ahhoz, mint amikor az apa parancsára (*iussum*) járt el egy *filius*.

Ha az apa nem egyezett bele abba, hogy a fiát *decurió*vá nevezzék ki, akkor csupán a fiúnak juttatott (vagy a fiú által szerzett) *peculium* erejéig volt perelhető – ilyenkor ugyanis pusztán az a tény alapította meg az apa felelősségét a *peculium* erejéig, hogy *peculium*ot juttatott a fiának, s annak kezelését rábízta.⁴⁷

A gyámrendelés kapcsán viszont nem volt releváns, hogy az apa a fia *decurió*vá történő kinevezésébe beleegyezett-e, mivel a fiáért való mintegy kezességvállalás csupán a város érdekében történt, annak hatóköre nem terjedt ki a gyámolt mint magánszemély érdekének védelmére. Azonban utóbb elfogadottá vált az az elv, hogy az apa ilyen esetben is perelhető, de csupán a fiúnak juttatott *peculium* erejéig.

E különbség legfőbb oka valószínűleg az volt, hogy a köz érdekét erősebb védelemben kívánták részesíteni a közvetve érintett személyek (jelen esetben a *pater familias*) teljes felelősségének előírása révén, míg a magánszemélyek érdekének védelménél csupán korlátozott felelősséget láttak indokoltnak. Érdekes példája ez a közjog és a magánjog határán fekvő kérdések (a magánjog és a közjog területéhez egyaránt kapcsolódó) szabályozásának.

⁴⁷ Vö. Földi–Hamza (2016): i. m. 408.

Irodalomjegyzék

- Albertario, Emilio: *Dell' «actio subsidiaria» concessa al minore contro i magistrati*. Pavia, Studi dell' Istituto di Esercitazioni nelle scienze giuridiche e sociali della R Università di Pavia, 1912.
- Carbone, Mariateresa: Tutori magistratuali ed esonero dalla *satisfatio* in Gaio e in Giustiniano. *Teoria e Storia del Diritto Privato*, (2017), 10. 1–21.
- Carbone, Mariateresa: *Satisfatio tutoris: Sull'obbligo del tutore di garantire per il patrimonio del pupillo*. Milano, Giuffrè, 2014.
- Crawford, Michael Hewson (szerk.): *Roman Statutes. I*. London, University of London – Institute of Classical Studies, 1996. Nr. 25.
- Fiebig, Otto – Wilhelm Liebenam: Duoviri. In Georg Wissowa (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. V. Demogenes – Ephoroi*. Stuttgart, J. B. Metzlersche, 1905.
- Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Oktatókutatási és Fejlesztési Intézet, 2016.
- Galaboff, Nikola Georgia: *Die Palingenesie der römischen Vormundschaftsgesetze*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2016. Online: <https://doi.org/10.3726/978-3-653-06047-8>
- Girard, Paul Frédéric – Félix Senn: *Les lois des Romains*. Napoli, Jovene, 1977.
- Glück, Christian Friedrich: *Ausführliche Erläuterung der Pandecten nach Hellfeld. Ein Commentar. XXXIII/1*. Erlangen, Palm, 1829.
- Gómez-Iglesias Casal, Ángel: Lex Ursonensis cap. 109. La tutela en la *lex Ursonensis* y en la ley municipal. *Studia Historica. Historia Antigua*, 15. (1997). 247–266.
- González, Julián – Michael H. Crawford: The lex Irnitana. A new copy of the Flavian municipal law. *The Journal of Roman Studies*, 76. (1986). 147–243. Online: <https://doi.org/10.2307/300371>
- Grelle, Francesco: La datio tutoris dei magistrati municipali. In Luigi Capogrossi Colognesi – Emilio Gabba: *Gli Statuti Municipali*. Pavia, Ius Press, 2006. 411–442.
- Havas László – Németh György – Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Budapest, Korona, 2001.
- Jakab Éva: Vis ac potestas. Gyámi vagyongazdálkodás a klasszikus római jogban. In Görög Márta – Hegedűs Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia. Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogász pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Pólya Elemér Alapítvány – Iurisperitus, 2017. 199–211.
- Jakab Éva: Vormundschaft in lateinischen *tabulae*. In Uri Yiftach – Michele Faraguna (szerk.): *Ancient guardianship. Legal incapacities in the ancient world*. Legal documents in ancient societies VI. Jerusalem, 3–5 November 2013. Graeca tergestina. Storia e civiltà 4. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2017. 203–220.
- Jakab Éva: Adalékok az állam kárfelöltségének történeti gyökereihez. In Kovács Éva Margit (szerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Imre Miklós tiszteletére*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2020. 191–204.
- Janzsó Miklós – Szabó Ádám Ágoston: *Városi törvények a római köztársaság utolsó századából*. Documenta Historica 82. Szeged, JATE, 2009.
- Kaser, Max: *Das römische Privatrecht. I*. München, C. H. Beck, 1971.
- Lenel, Otto: Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictcommentare. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 2. (1881). 14–82. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1881.2.1.14>
- Lenel, Otto: *Palingenesia iuris civilis. I*. Lipsiae, Tauchnitz, 1889.
- Levy, Ernst: *Sponsio, fidepromissio, fideiussio. Einige Grundfragen zum römischen Bürgschaftsrechte*. Berlin, Franz Vahlen, 1907.

- Levy, Ernst: *Die Konkurrenz der Aktionen und Personen im klassischen römischen Recht. I*. Berlin, Franz Vahlen, 1918.
- Liebenam, Wilhelm: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Leipzig, Duncker & Humblot, 1900.
- Mommsen, Theodor: *Die Stadtrechte der latinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica*. In Otto Hirschfeld (szerk.): *Gesammelte Schriften von Theodor Mommsen. I. Juristische Schriften*. Berlin, Weidmann, 1905. 265–382.
- Panero Oria, Patricia: La *datio tutoris* en la *Lex Irnitana* cap. 29. *Anuario de historia del derecho español*, (2011), 81. 973–996.
- Partsch, Josef: Der ediktale Garantievertrag durch receptum. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 29. (1908), 1. 403–422. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1908.29.1.403>
- Rampazzo, Natale: La «nominatio» e la responsabilità dei magistrati municipali. *Index*, (2011), 39. 357–372.
- Riccobono, Salvatore: *Fontes iuris Romani antejustiniani. I*. Firenze, Barbera, 1941.
- Rudorff, Adolf August Friedrich: *Das Recht der Vormundschaft, III*. Berlin, Ferdinand Dümmler, 1834.
- Sachers, Erich: Tutela. In Karl Mittelhaus – Konrat Ziegler (szerk.): *Paulys Real-Enciklopädie der classischen Altertumswissenschaft. 7/A/2. Tullius – Valerius*. Stuttgart–Waldsee (Württ.), Alfred Druckenmüller, 1948.
- Schubert, Werner: Walter Langhammer, Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbst verwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. bis 4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 93. (1976). 350–358. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1976.93.1.350>
- Sokolowski, Paul: *Die Mandatbürgschaft nach römischem und gemeinem Recht*. Halle, Max Niemeyer, 1891.
- Spitzl, Thomas: *Lex municipii Malacitani*. München, C. H. Beck, 1984.
- Talamanca, Mario: *Istituzioni di diritto romano*. Milano, Giuffrè, 1990.
- Ziegler, Konrat – Walther Sontheimer (szerk.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, III. Iuppiter – Nasidienus*. München, Deutscher Taschenbuch, 1979.